

Co s Chartou? (Několik poznámek)

Ladislav Hejdánek

jedná se o průběžnou variantu tohoto dokumentu: Dopis přáteli č. 20

◆ článek, česky, vznik: srpen (?) 1977 ◆ poznámka: první polovina textu využita s malými formulačními úpravami v „dopisu přáteli“ č. 20

◆ article, Czech, origin: srpen (?) 1977

Co s Chartou? (Několik poznámek)¹ [1977]

... každý má tolik svobody, kolik si jí dovede vzít a uhájit.

F. X. Šalda (1934)

Pocit, že v Chartě a s Chartou něco skončilo, tj. že jedna etapa je u konce, je všeobecný. V jistém smyslu Charta opravdu splnila úkol, který si předsevzala; málokdo (pakli vůbec někdo) počítal s něčím větším, než čeho se dosáhlo. Kdo podepsal, počítal s těžkostmi. Smrt profesora Patočky však alespoň nakrátko všechny ohromila a ochromila. I když jsme svůj podpis téměř všichni brali vážně, nenapadlo nás, že by to pro někoho mohla být otázka života a smrti. Profesor Patočka nám ukázal, že jde o celoživotní nasazení; šel v tom osobně příkladem, a to s plným vědomím, jak je zřejmé z řady jeho slov. Nebyly to v první řadě represe, ale právě velikost nároku, k němuž byla Patočkova smrt nepřeslechnutelným poukazem, jež vyvolala v naší aktivitě jistý útlum. Dnes už je zřejmé, že to nebyl projev únavy a oslabení, ale naopak chvíle sbírání sil. Dokladem je jednak skutečnost, že oživení v řadách signatářů a sympatizujících rychle dosáhlo původní úrovně, zejména však to, že pro většinu z nás udržení dosavadního stavu není vůbec ničím uspokojivým. Téměř všichni se tážeme, kudy by se měly ubírat naše příští kroky. Tato otázka je stále naléhavější; odpověď na ni se však nepodává sama. Je třeba o ní hodně a důkladně uvažovat. A je třeba o ní hovořit. Proto také byli všichni signatáři vyzváni, aby se zúčastnili diskuse. Pokusím se formulovat své stanovisko a naznačit i důvody, které mne k němu vedou.

V prvním Prohlášení Charty 77 se jasně říká, že Charta 77 je „volné, neformální otevřené společenství“, že „není organizací“, že „není základnou k opoziční politické činnosti“ a že chce „působit jako prostředník v případných konfliktních situacích“. Proto také Charta 77 „nechce vytyčovat vlastní programy politických či společenských reforem nebo změn“, ale chce především „upozorňovat na různé konkrétní případy porušování lidských a občanských práv“ a „vést v oblasti svého působení konstruktivní dialog s politickou a státní mocí“. To všechno samo o sobě ještě nemusí mnoho znamenat. Situace se mění, věci se vyvíjejí. Sám se nicméně domnívám, že by to byla elementární chyba, kdyby se právě v těchto záležitostech mělo něco měnit. V situaci, kdy všechno veřejné mínění bylo z naší společnosti znovu vyhoštěno a zatlačeno, takže se fakticky stalo „tajným míněním“, se objevily první příznaky integrace individuálních i skupinových soukromých iniciativ v jakousi zatím nevelkou oázu nezávislého veřejného duchovního, kulturního, a dokonce politického (tj. nepoliticky-politického) života a myšlení, kde nevelký, ale pomalu se zvětšující počet lidí uplatňuje a stále víc bude uplatňovat – jak doufám – svou svobodu. Vzájemná solidarita lidí, kteří mají odvahu k takovému uplatnění svobody, je jistě potřebná a žádoucí; ze zásadních důvodů však nemůže být růst svobody

¹ Jedná se o příspěvek do diskuse o Charty 77 iniciované úvahou Jaroslava Šabaty, která vznikla v červnu a byla dána do oběhu v červenci 1977; srv. J. Šabata, *Co s Chartou?*, in: B. Císařovská – V. Prečan (vyd.), *Charta 77. Dokumenty 1977–1989, III: Přílohy*, Praha 2007, str. 236–242. Hejdánkův text patrně představuje dřívější verzi „dopisu příteli“ č. 20, s nímž sdílí řadu společných formulací; srv. L. Hejdánek, *Dopis č. 20*, in: týž, *Dopisy příteli*, Praha 1993, str. 123–128. – Pozn. red.

organizačně zajišťován. Svoboda roste pouze a jenom činy jednotlivců, kteří na sebe vezmou odpovědnost za uskutečnění, prosazení a obhájení něčeho, co lidskému životu může dávat smysl a v čem lidský život může být zakotven. V této nejzákladnější odpovědnosti však stojí právě každý sám se svým svědomím. Nikdo tu nemůže a ovšem ani nemá právo rozhodovat za nás, ale může nám jen pomáhat k tomu, abychom se ve své situaci a v odpovědnosti, k níž jsme voláni, lépe vyznali a viděli je v ostřejším světle (a ovšem může nám také věci zatemňovat a rozmazávat, takže vposledu se zase jen musíme rozhodnout sami a sami se musíme bránit, aby nás někdo nesvedl). Nutnost vzít na sebe individuální odpovědnost nás musí vést k respektování individuální odpovědnosti druhých. Výrazem respektu k svobodné odpovědnosti každého člověka i občana v rovině nejzákladnějšího životního a myšlenkového zakotvení a zaměření je Všeobecná deklarace, mezinárodní pakty – a také skutečnost, že Charta 77 není a nechce být politickou formací, mocensky se prosazujícím hnutím ani organizací s pevným a závazným programem, tedy že není a nechce být opozicí, a tedy politickou partnerkou etablované moci. Kdyby došlo k tomu neštěstí, že by se právě v tom Charta změnila v organizovanou skupinu, nebo dokonce v zárodek politické „strany“, vzniklo by vakuum. A bylo by třeba, aby vyrostla nová oáza svobodné veřejnosti, založená na jednotlivých činech osobní odpovědnosti a odvahy.

Není žádným podceňováním významu osobní odpovědnosti a individuálního uplatňování svobody, jestliže nahlédneme, že ve společnosti se lidé (ani nejsvobodnější a nejdopovědnější lidé, ba právě oni nikoliv) neobejdou bez organizovaného společného úsilí, na němž se dohodnou a v němž se dohodnutým programem řídí. Snad všichni si uvědomujeme, že v řadě případů vůbec ani nemůžeme svá lidská práva a své občanské svobody uplatnit jenom individuálně, nýbrž vždycky zároveň ve společenství. Dokonce i tam, kde jsme na první pohled docela osamoceni ve svém zápase, potřebujeme ty druhé přinejmenším jako naslouchající, byť nesouhlasící partnery. Svobodné školství potřebuje nejenom ke svobodě povolání děti a ve svobodě vyrůstající studenty, ale také svobodné rodiče a svobodné učitele. Svobodný spisovatel nebo novinář potřebuje svobodný tisk, tj. svobodného nakladatele, svobodné redaktory – a ovšem také svobodné čtenáře. Svobodný občan potřebuje svobodného soudce, ale svobodný soudce potřebuje také svobodného občana. Svobodný věřící potřebuje svobodného věřícího jiné konfese a také svobodného ateistu (a *vice versa*), má-li být jejich víra či přesvědčení opravdu svobodné. Proto říkáme, že svoboda je nedělitelná; je-li na svobodě omezován můj spoluobčan, třebas i politický protivník, jsem *de facto* omezován i já. A proti tomuto omezování se musíme společně bránit; jako svobodným, resp. ke svobodě povolaným občanům je nám všem tato fronta zápasu proti všem útokům na lidské a občanské svobody společná a v ní jsme nutně solidární také se všemi politickými i ideovými odpůrci. Toho výrazem je právě i Charta jako „otevřené“ společenství, z něhož není, nemůže být a nebude nikdo vylučován, pokud sám tuto otevřenost přijme a pokud zůstane v respektování svobodné odpovědnosti těch druhých základně solidární i s těmi, s nimiž nesouhlasí. Pochopitelně však bude hledat konkrétní – i organizační – formy úzké spolupráce s těmi, s nimiž souhlasí a kteří souhlasí s ním. K tomu dochází a nutně bude docházet i mezi signatáři Charty 77 a mezi těmi,

kdo sice z nejrůznějších důvodů svůj podpis nepřipojili, ale s Chartou souhlasí nebo jim je alespoň velmi blízká a sympatická. Bylo by však po mém soudu základní chybou, kdyby měla být jakákoliv podobná spojení vydávána za orgány Charty a kdyby jejich konkrétní aktivity měly být identifikovány s aktivitami samotné Charty jako takové. Mezi signatáři Charty existují názorové a programové rozdíly a ty se pochopitelně musejí a mají projevit. Kdyby však určitý názor nebo program byl chápán nebo vydáván za „oficiální“ pro Chartu, znamenalo by to nutně konec Charty jako takové. Proto si myslím, že všechny pokusy o zformování konkrétních programů a konkrétních aktivit v rámci společnosti by sice měly vycházet ze základu, jímž je Charta 77 (a Všeobecná deklarace i mezinárodní pakty), a měly by tento základ a důsledky z něho vyplývající respektovat, ale měly by se ve své pozitivním zdůvodnění vykazovat věcnými argumenty, aniž by se dovolávaly autority Charty a aniž by souhlas jiných signatářů považovaly za nějakou povinnost. Platnost uváděných argumentů pro předkládaný program nebo projekt aktivity by pak zásadně byla stejná pro signatáře jako pro nesignatáře, čímž by byla v praxi uplatněna zásadní otevřenost, k níž se Charta hlásí.²

Nějaký čas už všichni vidíme, že poukazování na jednotlivé případy ani na obecnější typy porušování našich zákonů, byť sebedrobněji dokumentované, prostě nestačí. Hysterická reakce už pominula, došlo k jistému uklidnění. Nadešla chvíle, kdy je třeba opravdu učinit několik dalších kroků vpřed. Naše ústava a zákony, zejména pak ratifikované mezinárodní pakty, které se staly součástí našeho právního systému, zaručují řadu práv, která jsou fakticky ve společnosti buď vůbec neuplatněna, anebo jen krajně omezeně a sporadicky. Proto je nutno přistoupit k postupnému, třeba i pomalému, ale důslednému jejich uplatňování v praxi. Nemělo by smysl to dělat tak, aby docházelo k záměrnému vyvolávání nových výbuchů hysterie; zároveň si však nemůžeme namlouvat, že by se to mohlo obejít bez nových napětí a rizik. Je třeba zkrátka postupovat obezřetně a klidně, ale zároveň pevně a s odvahou. Nemáme zapotřebí si přihřívát svou polévku při každém neúspěchu a při každé těžkosti, do níž se společnost dostává. Vstupujeme do let, kdy se mocně projeví četné, především hospodářské těžkosti. Bylo by hloupé, kdybychom chtěli např. propagandisticky těžit z tzv. úprav cen, z nichž řada proběhla potichu, některé méně významné byly nedávno oficiálně publikovány a zdůvodňovány a jiné významnější nás nepochybně teprve čekají. Musíme se důsledně vyhýbat každému stínu demagogie; dnes jsme na tom tak, že by k tzv. úpravám cen, tj. k zdražování (vcelku) musela přistoupit každá vláda. Je to nepopulární opatření a žádná vláda by to nedělala ráda. Rozhodující je však jiná věc: lidem je třeba objasnit především reálné, a nikoliv fiktivní příčiny ekonomických obtíží a je třeba jim také objasnit, proč zvolená opatření mohou být cestou k jejich překonání, a ne pouze málo odpovědným pokusem o jejich zastření a oddálení. Skutečný stav našeho hospodářství dnes nezná snad nikdo, dokonce ani vláda ne. Nejde jen o to, že základní údaje jsou (většinou zcela zbytečně) utajovány, nýbrž především o to, že většina podkladů veškerého plánování i vyhodnocování výsledků je z velké části nebo naprosto

² Tímto odstavcem končí text, jehož formulační období představuje „dopis příteli“ č. 20. „Dopis příteli“ č. 21 zpracovává podobná témata jako následující text, ovšem již jen ve volné parafrázi stávajících formulací; srv. L. Hejdánek, *Dopis č. 21*, in: *týž, Dopisy příteli*, str. 129–134. – Pozn. red.

nespolehlivá, sledované parametry často okrajové, nebo dokonce nesmyslné, navíc úroveň organizace mizerná, zbytečné ztráty obrovské a nejednou v samotném systému zakotvené, otrávenost lidí v důsledku toho velká a pracovní morálka namnoze chatrná. To všechno si žádá podstatnější revize nejenom ekonomického přístupu, ale také politických metod, na nichž je závislý jak výběr kvalitních odborníků a věcná diskuse o nejlepších postupech, tak chuť lidí pracovat víc a dobře. To je samozřejmě zapotřebí jasně říci a na konkrétních příkladech ukázat, v čem by mělo a v čem musí dojít k zlepšení. Národohospodářští odborníci tu stojí před velikým a nesnadným úkolem; jejich analýzy mohou být zpočátku jen částečné a jednostranné, protože skutečná situace musí být nejprve poznána a odhalena. A to nemohou dělat lidé, kteří byli zbaveni odpovědných míst a kterým chybějí důležité informace ještě více než těm, kteří na svých místech zůstali. Nelze také počítat s nějakými náhlými, zázračnými opatřeními a změnami. Společnost může hospodářsky upadnout velmi rychle a pronikavě, ale náprava je vždycky pomalá. Přejít k lepší kvalitě řízení, k odborně fundovanějším projektům a plánům, a zejména také k vyšší pracovní morálce nebude rychlý ani snadný a vyžádá si postupně řady hospodářských i politických kompromisů. Je také třeba pamatovat na to, že se situace po této stránce musí zlepšit v celém bloku nebo alespoň v jeho pro nás nejvýznamnější části; musíme realisticky počítat s tím, že právě u nás se vývoj bude nejspíš opožďovat. Musíme učinit všechno pro to, aby se neopožďoval příliš a na příliš dlouhou dobu.

Po politické stránce (myslím mocenskopolitické) stojíme nepochybně také před řadou kompromisů. Prvním úkolem bude zmírňování napětí, omezování a předcházení neúčelným konfrontacím, postupná, pomalá diferenciací a perspektivně smír. Radikální činy je k ničemu; před námi stojí velký úkol postupného ozdravení hospodářských i politických poměrů na demokratických základech, které také budou muset být teprve postupně obnovovány a upevňovány. V tom mohou pomoci všichni, kdo něčemu rozumějí a něco opravdu dovedou. Opravdu škodliví jsou v této situaci jen hlupáci, žvástalové a nenapravitelní lenoši; mohli by být na škodu také fanatici, ale ti jsou statisticky bezvýznamní. Prostředkující aktivity Charty by tu mohly nabýt postupně značného významu. Vládní a politické vedení je třeba trpělivě přesvědčovat, že např. politické procesy jsou nesmyslné a že jen ztěžují jak dovnitř, tak navenek již tak špatnou politickou pozici a situaci vlastně celé společnosti. Nejen v současné době, ale nejspíš ještě dlouho do budoucna není a nebude k dispozici skutečně alternativní politická reprezentace. Kromě toho já sám bych choval největší obavy z budoucna, kdyby tomu tak bylo. V situaci, v jaké dnes jsme, nevěřím na žádné chirurgické zákroky; na ty je pacient příliš oslaben.

Podstatně jiná je ovšem situace v kulturním životě. Na jedné straně má stejně katastrofální nebo možná ještě katastrofálnější rysy; na druhé straně však není v duchovním a kulturním milieu nic tak deprimujícího a korumpujícího jako polovičatost, kompromisy a snižování náročnosti. Úroveň našich vědeckých i pedagogických institucí především v humanitních oborech již po druhé těžce poklesla v důsledku represivních kádrových opatření; z edičních plánů nakladatelství, ba dokonce i z knihoven byla vyřazena celá série předních autorů (jak básníků a spisovatelů, tak odborníků všeho druhu, včetně publicistů a novinářů) atd. atd.

Zkrátka oficiální kultura je dnes v různých směrech více nebo méně nereprezentativní. A protože nelze počítat leč s pozvolnými změnami a posuny v kulturní politice (jako v politické sféře vůbec), musí dojít (a už *in nuce* dochází) k ustavení a konsolidaci alternativní kultury, „druhé“, neoficiální kultury. V jistém smyslu to je problém celosvětový, ale jeho naléhavost u nás je dnes zcela mimořádná. Základním předpokladem a složkou jeho řešení je kulturní tvorba; ale samotná tvorba nemůže být celou odpovědí. Kulturní tvůrci nemohou růst v izolaci, ale potřebují zájem kulturní veřejnosti, zájem společnosti, bez něhož se kultura a vzdělanost nikdy nemůže dobře dařit, ba bez něhož kultura živoří. Ani na pouhou spontánnost, ani na běžné společenské kontakty však nelze spoléhat (i když jsou nezbytné). Je tu zapotřebí organizačních opatření, jistého rozumného pořádání záležitostí. Kulturní život je komplikovaná, živá a citlivá struktura, je to jemný organismus, jehož nezbytným předpokladům a podmínkám je třeba věnovat náležitou pozornost a kolem kterého je nutno sklenout kus přátelského, sympatizujícího, pozorně naslouchajícího a citlivě reagujícího světa, jemuž je každá tvorba vposledu určena. Jestliže oficiální „kulturní“ politika ničí nebo alespoň hrubě narušuje podmínky normálního kulturního života, je zapotřebí je zachovat nebo znovu vytvořit alespoň v jakýchsi rezervacích. Takovými rezervacemi jsou opisované fejetony, svazky Petlice, vůbec celá již dost bohatá samizdatová literatura, ale také přátelské schůzky, na nichž se předčítají básně, povídky, úryvky z větších děl, kritické diskuse o odborných studiích, na nichž pracují odborníci ve svém volném čase (když se vrátili ze svých kotelen nebo hlídačských budek apod.), a ovšem také studijní kroužky s mladými lidmi, kterým se má dostat alespoň částečné náhrady za vzdělání, které jim oficiálně bylo odepřeno, a za studium, k němuž nebyli připuštěni. Všechny tyto a další nové aktivity se musejí vedle svých jednotlivých cílů vědomě zaměřovat na vytváření živé tkáně nové, jiné, tzv. „druhé kultury“, kultury neditrigované a nereglementované.

Poznámky a připomínky k textům „Co s Chartou?“ a „Návrh pro Ch.“

1. Vlastní stanovisko:

- a) Po jistém uklidnění je nejvýš zapotřebí dalších kroků. Až dosud se lidská práva a občanské svobody pouze deklarovaly a poukazovalo se na jejich nezákonné porušování; nyní je třeba začít nejrůznějšími směry tato práva a tyto svobody uplatňovat a naplňovat.
- b) Konkrétní akce by však neměly být podnikány pod hlavičkou Charty, a to ze dvou hlavních (a celé řady dalších) důvodů. Mezi signatáři musí být zachována původní jednota, spočívající v solidaritě jedněch s druhými, pokud jde o jejich práva, a to i když jsou jiného politického, kulturního a duchovního zaměření. Jednotlivé programy a akce, sledující konkrétní cíle, by však mohly chartisty rozdělit, kdyby měly být všeobecně závazné.
- c) Jakmile by došlo (nebo i jen začalo docházet) k přestrukturování okruhu signatářů v organizaci, resp. vůbec nějak akceschopnou jednotku, byla by Charta stržena na rovinu politické opozice a stala by se tak politickým partnerem etablovaného systému. To by však

bylo v rozporu s její vyhlášenou bází („nechce vytyčovat vlastní programy politických či společenských reforem nebo změn“).

- d) Protože však vytyčování konkrétních programů a podnikání konkrétních akcí je nezbytnou potřebou společnosti a zákonným právem občanů, je z toho zřejmé, že v takových případech musí jít o občanskou iniciativu (individuální nebo skupinovou) mimo rámec Charty, která však z pozic Charty může být komentována, interpretována, hájena v případě represí atd., aniž by však docházelo k jakékoliv identifikaci.
- e) Charta nabídla v situacích konfliktů a konfrontací ochotu prostředkovat, zatím bez jakékoliv odpovědi a ohlasu ze strany politických představitelů (s policií nelze vést dialog, zejména nikoliv se subalterními důstojníky, či dokonce poddůstojníky). Charta sama však od této nabídky nesmí nikdy upustit; není vyloučeno, že v budoucnosti bude prostřednická úloha přijata i ze strany státu.
- f) V konkrétních případech občanské aktivity a iniciativy bude jistě podle okolností docházet k společnému postupu signatářů i nesignatářů, ale i naopak k rozdílnému postupu různých signatářů. To znemožní, aby za neuvážené akce byla stíhána sama Charta, zároveň to však umožní, aby si Charta zachovala své postavení morálně politické instance veřejné, ale neoficiální a aby mohla hájit práva a svobody napadených a stíhaných, aniž by tak hájila sama sebe a aniž by se stala jednou ze stran konfliktu.
- g) Charta by proto neměla sama „rozvíjet občanskou iniciativu všemi směry“, ale měla by svou působnost omezit (velmi přísně) na poukazování na nové i staré oblasti, v nichž existující zákonná práva nejsou uplatňována, a na interpretaci povahy a rozsahu lidských práv a občanských svobod (a to všemi způsoby, nejenom po stránce právní), zejména pak na vyhledávání, odhalování a veřejné posuzování případů jejich porušování, omezování a vyprazdňování, a konečně na prostředkování a vyhledávání cest k smírnému, postupnému, ale reálnému řešení konfliktních situací a společenských rozporů.
- h) Mimo vlastní rámec Charty by měly být organizovány „neformální soustavy vyššího vzdělávání pro diskriminované mladé lidi, ale i pro studenty“, edice časopisů a knížek nejrůznějšího druhu (podle povahy pořadatelů i čtenářů; tak jako např. Petlice a další edice jsou na Chartě nezávislé), mimo její rámec by měly stát i skupiny právních poradců, eventuelně studijní a pracovní skupiny odborně zaměřené na důležité otázky, nezávisle na Chartě by měly být podnikány např. pokusy o vytvoření odborových organizací, plnicích opravdu své odborářské povinnosti a funkce, mimo by měly stát i akční skupiny na podporu politických vězňů, pracovně diskriminovaných atd. Čím rozmanitější budou tyto iniciativy a čím širší bude jejich záběr, tím lépe. Nevidím důvodu, proč by bylo třeba „spojovat a zabezpečovat sociální i politická práva v rámci jednotného proudu občanské aktivity“. Lékem pro naši situaci je různost, překvapivost nových nápadů a nečekaných forem, nikoliv předčasná jednota (či spíše kvazi-jednota), které by se pak ve vhodné chvíli mohla zmocnit zase nějaká samozvaná skupina a ovládnout ji v duchu svého jednostranného programu. V nezbytných záležitostech je potřebná jednota: a to je oblast lidských práv a občanských svobod. V konkrétních projektech a činech občanské iniciativy je potřebná maximální

různost, minimum stereotypů, vždy nová vynalézavost a hlavně tolerance k projektům a činům těch druhých, s nimiž třeba hluboce nesouhlasíme (a nahlas nesouhlasíme, říkájící své důvody). Jinak vytvoříme předpoklady pro vznik nových případů a skupin bezprávných nebo na právech omezovaných občanů.

- i) Charta tedy v žádném případě nemá suplovat za to, čím nechtěla být a čím není. Charta je mementem, nikoliv organizační základnou; je odhalovatelkou skutečnosti ve světle pravdy, nikoliv budovatelkou budoucnosti. Její cíle i možnosti jsou po této stránce omezené, ale jsou nezastupitelné v žádné jiné formě, která by její meze chtěla překročit. Charta je nezbytná právě tak v tom, co chce a musí podnikat, jako v tom, co dělat nechce a nesmí. Je to právě ta instance, které je zapotřebí nejenom u nás, ale v každé moderní společnosti. Nelze dost varovat před nedomyšlenými a nebezpečnými návrhy a projekty, které by ji zbavily její specifické univerzálnosti a učinily by z ní záležitost partikulární.
- j) V souhlasu se vším, co bylo řečeno, považuji funkci tzv. zástupců za zbytnou. Také nepovažuji za smysluplné nějaké rozdělování signatářů na aktivní, méně aktivní a „mrtvé duše“. Orientace signatářů na nejaktivnější bude organická; lidé sami musí druhé hodnotit, musí se to naučit a my jim to musíme umožnit stejně tak, jako chceme, aby to oni umožnili nám.
- k) V diskusích jak o povaze Charty, tak o povaze situace a potřebných dalších krocích jde o váhu argumentů, nikoliv o počet hlasů pro tu či onu eventualitu. Jde-li Chartě a chartistům především o odhalení pravého stavu věcí, tedy o pravdu, je jakékoliv hlasování bezcenné. Vnitřní autorita tu musí mít hlavní váhu a rozhodující slovo, ne počet přívrženců. A vnitřní autoritu nelze nikdy a žádným způsobem organizačně zajistit. Jedním z nejzákladnějších lidských práv je právo člověka jednat v souhlasu se svým svědomím. Atmosféra mezi chartisty musí být výrazným dokladem respektování tohoto elementárního lidského práva na otevřené a naslouchající, tedy nezabedněné svědomí.

2. Hlasy jiných (vybrány výraznější myšlenky):

- a) Podpis byl výrazem souhlasu s textem prohlášení, nikoliv závazkem pracovat v nějaké organizaci. Pokud lze mluvit o závazku, pak byl čistě vnitřní, osobní povahy. (3 hlasy)
- b) Situace mnohých signatářů se dost pronikavě změnila. Někteří počítali s leccíms, jiní nikoliv a byli pak zaskočeni. Pro některé to je velká zkouška, jiní jsou dnes jako ryba ve vodě. Nelze všechno srovnat do jedné linie jako na vojně. (4 hlasy)
- c) Odpudivě působily náznaky „paternalismu“ a „gubernantství“ (více dotazovaných, autentické termíny) – „ukázat možnosti“, „ukázat, co podnikat lze“, aktivita, jíž „se může zúčastnit každý“ atd. (Jak je vidět, spíše jen dojmy, po mém soudu poněkud hypersenzitivní.)
- d) Má-li být Charta schopná podnikat efektivní akce, musí se změnit ve fungující organizaci. (1 hlas)

- e) Charta se nemůže a nesmí měnit „na pochodu“, nýbrž jedině na základě nějakého nového začátku (nového prohlášení). A pak bude upřímnější mluvit o něčem jiném, a ne o údajně pokračující Chartě. (2 hlasy, s malými nuancemi)
- f) Charta je výborná tím, že se na její platformě scházejí k rozhovoru představitelé různých názorů a zaměření. Proč dělat nežádoucí kroky k uniformitě? To se nejspíš rozpadne. (4 hlasy)
- g) Určitý pořádek by se opravdu měl zavést; řada signatářů dostává dokumenty jen sporadicky (platí o venkově). Kromě toho jsou lidé, kteří nepodepsali, ale podávají značné výkony. A někdy jsou odkázáni jen na náhodu, co se jim dostane do ruky. (1 hl.)
- h) Je nejvyšší čas začít něco podnikat. A nejenom v rámci Charty. Situace se opravdu změní k lepšímu, když budou lidé sami za sebe a ze svého rozhodnutí uplatňovat a obhajovat svá práva. Musíme se naučit jednat svobodně – a to se přece nedá organizovat, tím je spíše třeba postupně všechny „nakazit“. (1 hl.)
- i) Kromě aktuálních akcí *ad hoc* by se mělo pamatovat na zprávy skupin odborníků – nejen ve smyslu memorand, ale také pro lepší informovanost a vzdělání chartistů i ostatních občanů. (3 dost podobné hlasy)
- j) Dokumenty Charty se budou muset přeorientovat; zatímco dosud to byla dobrodružná četba, nyní to bude muset být převážně uvádění do nových problémů a do studia (2 hlasy).
- k) Příští občanské aktivity by se měly hlavně zaměřit na vyjasňování ideových základů; největší význam po mém soudu budou mít „akademie“ a podobné podniky. Prakticky se stejně moc podnikat nedá, je třeba se připravovat. (1 hlas)
- l) Lidé se musí naučit politicky myslet, a to není možné jen u zeleného stolu, nýbrž uprostřed praxe a třeba i uprostřed chyb. (V rozhovoru polemicky proti předchozímu.)
- m) Charta by se neměla přeformovat v nějakou organizaci, nebo dokonce stranu. Měla by spíš zůstat kulturním a ideovým mezníkem, jakousi duchovní skutečností, duchovním společenstvím. (2 podobné hlasy)
- n) Hlavní je drobná iniciativní práce mezi přáteli, na pracovišti, ve škole, v klubu, i v hospodě apod. Deklarace, manifesty, memoranda atd. jsou jenom krátkodechou náhražkou. (3 hlasy, s nuancemi)